

A Nagy Imre-per – ötven év távlatából

Vlagyimir Nyikiforovics Malin 1954-től a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága Általános Osztályának vezetője volt. Vjacseszlav Szereda, a kitűnő történész és műfordító "Kreml-béli krónikásnak" nevezte: Malin vezette ugyanis a szovjet pártelnökség üléseiről készített feljegyzéseket. Az ő dolga volt az előterjesztések szétosztása és a határozatok megszövegezése. Malin *munkafeljegyzéseit* ezek vitájáról írta; többé nem használták őket: a titkos archívumba, 1991 után pedig az Oroszországi Föderáció Elnökének Levéltárába kerültek. 2003-ban adták ki őket egy vaskos, több mint ezerháromszáz oldalas kötetben.

1958. február 5-én Malin *ibolyaszínű tintával* a következőket jegyezte fel: „138. számú jegyzőkönyv. Nagy Imre peréről. [Hozzászólt:] Hruscsov, Vorosilov, Mikojan, Arisztov, Kiricsenko. Jóváhagyni a javaslatot (keménységet és nagylelkűséget tanúsítani). Jegyzőkönyvezni nem kell.”¹

Ez a nap (és a következők) a Nagy Imre-per igazi fordulópontja. Ez az a nap, ami a *történetnek* más végkifejletet *adhatott* volna. Valamikor 1957. január 1. és 3. között a budapesti titkos kommunista csúcson a résztvevők egyike kimondta a "Nagy Imre és társai bírósági felelősségre vonása" frázist. Megszületett a politikai akarat, amely aztán végső formát a szovjet és magyar vezetés egyeztetésein kapott, 1957 márciusában majd júniusában Kádár János és a szovjet pártelnökség személyes találkozóin; a politikai rendőrség vizsgálatában; a vádirat általuk készített első, később a szovjetekkel (többek között a nürnbergi per szovjet ügyészével) egyeztetett és véglegesített változatában. Akarat és forma egyaránt számolt a halálos ítéletekkel. Nagyéval kiváltképp. Amikor a per konstrukciója készen állt, a kihallgatások befejeződtek (1957 késő nyarán), hosszas mérlegelés és halasztgatás következett. Éppen a halálos ítéletek perspektívája indokolta ezt.

A tanulmány az *Élet és irodalom* 2008. évi 25. számában jelent meg.

¹ „*Odóbriťy predlozsenyija. Projavity tovjordosztyi i velikodusije. V protokol nye zapiszuvaty.*” Imperativus cum infinitivo.

A vádak nyomán a per *eleve* alig volt elképzelhető a legsúlyosabb büntetés kiszabása nélkül.

Az utolsó halasztás a kommunista pártok moszkvai nemzetközi csúcstalálkozójára való tekintettel történt, a bolsevik forradalom 40. évfordulóján. Utána, 1957. december 16-án a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztálya végre benyújthatta a vádak pillanatnyi kompilációját, s hozzájárulást kért „illetékes szervtől” a büntetőeljárás megindításához. Az MSZMP Politikai Bizottsága még aznap, a Központi Bizottság zárt ülése pedig december 21-én úgy határozott: „szabad folyást kell engedni a törvényes eljárásnak Nagy Imre, Donáth Ferenc, Szilágyi József, Jánosi Ferenc, Vásárhelyi Miklós, Fazekas György, Tánczos [Gábor] és Haraszi Sándor állampolgárokkal szemben.” Az indoklást Kádár János terjesztette elő, két fő érvet fejtegetve: az „osztályárulását” (eszerint Nagy évek óta kidolgozott, titokban tartott koncepciója alapján készült a „munkásosztály hatalmi pozíciójának feladására, a koalíciós pártok visszaállítására és a varsói egyezmény felmondására”), és a „népköztársaság elárulásait” (lényegében ugyanaz, mint az előző, csak konkrét állami aktusokban „valósult meg”). Amennyire a szokásosnál is primitívebb megfogalmazású jegyzőkönyvből kiderül, az ötvenegy jelenlévő közül felszólaló tizenhét KB-tag (Biszkú Béla, Révész Géza, Friss István, Cservenka Ferencné, Pothornik József, Gáspár Sándor, Aczél György, Földes László, Dabronaki Gyula, Sándor József, Kiss Dezső, Orbán László, Nyers Rezső, Nezvál Ferenc, Valkó Márton, Borka Attila, Kaszapovics András), továbbá az írásban véleményt nyilvánító Marosán György és Fogarasi Béla ezzel mind egyetértettek, vita – jellemző módon – csak azon volt, kit kellene még elítélni azok közül, akiknek az eredeti javaslat megkegyelmezett. Az ülés jegyzőkönyvét Kádár, haláláig páncélszekrényében őrizte.

Az egyhangú döntést az immár kialakult szokásoknak megfelelően, feltehetően *pusztán a rutin kedvéért* kellett egyeztetni Hruscsovval. Kádár utoljára novemberben Moszkvában, az ünnepi csúcson beszélt vele. Most, 1957 decemberében csak Gromov nagyköveten keresztül „üzent”. A válasz is Gromovtól érkezett, és az előzmények ismeretében is meghökkentőnek nevezhető. Hruscsov úgy tett, mintha „elfelejtette” volna, miben maradt Kádárral márciusban, júniusban, miben állapodtak meg beosztottjai augusztusban Biszkú Béla belügyminiszterrel. *Arról érdeklődött, mi is lesz az*

ítélet. Ahogy Kádár 1957. december 28-án beszámolt a PB-nek: „Hruscsov elvtárs mondta: helyes, hogy ennek a dolognak a végére akarunk járni, de megkérdezte, hogyan fogunk a végére járni? Őt valószínűleg az érdekelte, **mi lesz? Börtön, dorgálás, vagy mi?** Hogy a végére járjunk, azzal egyetért. [...] Véleményüket egyébként ismerjük korábbról.” – jelentette ki Kádár Gromov üzenetének tolmácsolásakor. (kiemelés: Rainer) Ahogyan Kádár véleménye is ismert volt. „Ha most lenne amnesztia, ez a főbűnösökre terjedne ki, s ez gyengítené a népi demokráciát” – fejtegette az 1957. decemberi döntéskor. Amire azonban korábban nemigen akadt példa: Kádár nem akarta érteni az “üzenetet”.

Mintha mi sem történt volna, elkészült az ügyészségi vádirat, s a tárgyalás 1958. február 5-én megkezdődött. Ekkor, Malin ibolyaszín tintás, de máskülönben nyomtalan bejegyzése nyomán félretehetetlen kérelem érkezett Moszkvából. Mivel hivatalos jegyzőkönyvi nyoma *ott* nincs, csak *itt*, Kádár interpretációjában maradt meg tartalma. „Most a fő cél a hidegháború megtörése. [...] Az eddig ismert tényezők azt mutatják, hogy a csúcstalálkozó [A Szovjetunió és az Egyesült Államok vezetői között] valószínűleg létrejön, és ha létrejön, ez a tény önmagában a hidegháború nagy vereségét jelentené. Ebbe a nemzetközi képbe illesztve kell Nagy Imréék ügyét nézni. [...] Mi nem adhatunk a kezükbe egy érvet, hogy ezt a számunkra kedvező helyzetet megfordítsuk.” – jelentette ki Kádár 1958. február 14-én a KB külön emiatt összehívott zárt ülésén.

A kérelem félretehetetlen volt, de nem félreérthetetlen. Ha Hruscsov Gromovon keresztül kérdezett, majd a Prezídium irányelveit szó szerint (“keménységet és nagylelkűséget”) egyáltalán Kádár tudomására hozta, a címzett legalábbis sajátosan tolmácsolta azt. Miután a nemzetközi munkásmozgalom érdekeire és a hidegháború megtörésére hivatkozott (ezen a néven nevezte a “szovjet politikai érdekeket”) a már folyó perrel kapcsolatban, egy kérdést tett fel, amit nyomban meg is válaszolt. „Mit tudunk most csinálni? 1. Elhalasztjuk. 2. Befejezzük, de befolyásoljuk a peres eljárást, hogy olyan ítéletet hozzanak, ami nem élezné a nemzetközi helyzetet. Ez a variáció azonban nagyon rossz lenne. Javasolja, hogy a KB vegye tudomásul ezt a mérlegelést és járuljon hozzá a per befejezésének elhalasztásához.” Életről és halálról volt szó, de a címzett nem akarta meghallani, nem akarta megérteni az “üzenetet”. Több mint egy évvel azelőtt, 1957 elején Kádár jóval kevésbé volt elszánt. Sok jel szerint Hruscsovnak rá kellett vezetnie a halálos ítélethez vezető útra. Most azonban Kádár János minden eddiginél nagyobb, ha

nem is kizárólagos, de döntő felelősséget vett magára. Lehet, hogy ha a felkínált kerülőt választja, a végállomás akkor is ugyanaz marad. Nem élt vele, hanem tudatosan gördítette tovább a szekeret, egyenesen a bitó felé.

Pedig az "üzenet" egyáltalán nem mindenki számára volt érthetetlen. Az 1958. februári halasztás vitája során Valkó Márton, a KB póttagja – illetlenül kiejtve száján a "halálos ítélet" szót, amit addig mindenki kínosan került – felvetette, hogy az ítélet után azonnal gyakoroljanak kegyelmet. „*Ez nem járható út*” – vetette oda Kádár ingerülten, azt viszont megelégedetten vehette tudomásul, hogy másik húsz hozzászóló osztotta aggodalmát amiatt, hogy nem lehet időben megfelelő pontot tenni az ügy végére.

Ettől kezdve Kádár a pillanatra várt, amikor "előveheti" Nagy Imre ügyét. Hruscsov 1958. április eleji budapesti látogatása után úgy látta, a pillanat elérkezett. A PB határozatot hozott a hónap végén tartandó kibővített KB-ülésről, amely többek között foglalkozott volna a Nagy Imre-perrel. Ezt Kádár elhalasztotta június elejére. Közben ismét megjárta Moszkvát, ahol tájékozódott az újabb mélypont felé közeledő szovjet-jugoszláv konfliktus állásáról, a szovjet csúcstalálkozó-kezdeményezés negatív nyugati visszhangjáról. 1958. május 27-én a PB, június 6-án pedig a KB zárt ülésen titkos határozatot hozott arról, hogy „*a Népköztársaság törvényes rendjének megdöntésében bűnös, különleges ellenforradalmi csoporttal szemben szabad folyást kell engedni a törvényes eljárásnak.*”

Ezekről az ülésekről nemcsak részletes vita-jegyzőkönyv nem maradt, de Kádár még Nagy Imre nevét is saját kezűleg tüntette el a papírról. Az utolsó mérlegelés során a PB valószínűleg csupán a lebonyolítás, a nyilvános közlés és a várható visszhangokra adandó válasz kérdéseit tekintette át. Az út az 1958. június 9-én újrakezdett tárgyalással, majd 16-án hajnalban az ítélet végrehajtásával véget ért. Legalábbis három évtizednyi időre.

A látványos, legsúlyosabb ítélettel záruló konstruált politikai pereknek a szovjet típusú rendszerekben általában két funkciójuk volt, és e rendszerek történeti kialakulásának két, egymást követő szakaszában jelentkeztek. Az egyik, amikor a kommunista pártok a hatalom megragadására törtek és ezt az eszközt vetették be politikai ellenfeleikkel szemben. A

másik, amikor a kommunisták vezető magja – már a hatalom kizárólagos birtokában – ily módon számolt le vélt vagy valódi ellenfeleivel *a párton (az eliten) belül*. Magyarországon az elsőre a legjelentősebb példa az 1947-es úgynevezett köztársaságellenes összeskövés (*Magyar Közösség*-nek is nevezett) pere, amely az 1945-ös választáson abszolút többséget szerzett Független Kisgazdapárt ellen irányult. A második az 1949-es Rajk-per, amely a szovjet típusú átalakulás lokális kelet-európai rendszeralternatíváinak feltételezett képviselői, elsősorban a jugoszláv különút, illetve annak esetleges hívei ellen irányult.

E fő politikai célokon belül a pereknek mindkét esetben voltak járulékos funkcióik. Így beépülhettek a rendszer sajátos helyi történeti-ideológiai konstrukciójába (akár mint keletkezéstörténetek, akár mint krízis-magyarázatok). Demonstrációs feladatokat is elláthattak. A társadalom számára a párt és az egész uralmi rendszer elszántságát, *keményységét* reprezentálták, felmutatva a felügyelet és büntetés rendszerét, amely, lám, nem ismer határokat felfelé, hogyan ismerhetne hát lefelé. A politikai osztálynak (az *aktívának*) a vezetés egységét voltak hivatottak érzékeltetni, amely nem habozik rendet vágni saját soraiban sem, ha párttűtőket talál. Az egység a politikai osztály számára a pozíciók rendezett megtartásának és/vagy továbbépítésének záloga is. A perek nem melleleg kicövekelték a szovjet típusú rendszeren *belül* lehetséges politizálás tematikai és szervezeti határait. Végül a perek a szovjet rendszer világrendszerre válása után birodalmi funkciókat is elláttak: a helyi vezetések megbízhatóságát, rátermettségét tanúsították. A perek nyilvános tálalásának ugyancsak voltak *didaktikai* szempontjai: az aktuális ellenfél politikai és emberi lealacsonyítását szolgálta.

Ha e szempontokból megnézzük a Nagy Imre-per politikai körülményeit, ellentmondásos képet látunk. A per ellátta *valamennyi* klasszikus funkciót, mégpedig egyszerre. Magyarországon 1956-ban – a szovjet rezsim történetében addig példátlanul – egy pillanatra megszakadt az uralom folytonossága, azt tehát újra meg kellett szerezni. A krízis manifeszt szakaszában a társadalmi problémákat egy pártellenzék, a magyar kommunista reformerek csoportja artikulálta politikailag. Ez a csoport, s elsősorban vezéralakja, Nagy Imre, kulcsszerepbe került a forradalom alatt. A járulékos-demonstrációs feladatok pedig a levert forradalom után, a

rekonstrukciós fázisban még nyilvánvalóbbak voltak. Magyarázatot, éspe- dig *egyszerű* magyarázatot kellett találni arra, ami történt. A Nagy Imre-per ezt szállította (a pártba agyafúrtan befurakodott összeesküvők megtevesztő- és aknamunkája); ehhez képest még az MSZMP IKB híres 1956 decem- beri határozata (a "négy ok") is bonyolult, mondhatni tudományos analízis eredményének tetszett. A további *didaktikai* (népnevelő) funkciókat a no- vember 4-e után Budapesten működő szovjet helytartók, vagy a januárban idelátogató Csou En-laj nyíltan kimondva ajánlották Kádár figyelmébe.

Ám a per, ugyanakkor – a *fő* funkciók szempontjából – kisebb vagy na- gyobb mértékben elkésettnek, okafogyottnak is tűnhetett. Az uralmi rend- szer viszonylag gyorsan újraépült. 1958 nyarára a látható ellenállást telje- sen felszámolták (igaz, rejtőzködve, apró jelzésekben még létezhetett). A pártellenzék kemény magját már régen, a romániai deportálással és más eszközökkel (például szervezeti bázisaik – Írószövetség, Újságírószövetség – betiltásával) kiiktatták a politikai életből. Az MSZMP 1957 nyarára le- számolt még a "puha revizionistákkal" is: az Ideiglenes Központi Bizott- ságból kikerült Gyenes Antal és Köböl József, Aczél György és Fehér Lajos egyelőre (vagy örökre) terepszínű álarcot öltött. Az ortodox sztálinisták osztályrésze szovjetunióbeli "bársonyos deportálás" (Rákosi, Gerő, Hegedüs), vagy politikai megszegyenítés lett (Révai József, az MSZMP 1957 júniusi országos értekezletén). Az egységet nem fenyegették frakciók.

Ami a járulékos funkciókat illeti, hasonlóképpen lehetett érvelni a per eredeti forgatókönyv szerinti befejezése mellett – és ellene is. Az 1956-ra adott *egyszerű magyarázat*nak csak a körvonalait alakították ki 1957 február- jában, amikor az MSZMP vezetése határozatba foglalta Nagy Imréék "áru- lását". Az erre épülő kampány ekkor lendületet vett, később szűnni lát- szott, vagy teljesen elhallgatott – például éppen 1958 elején, amikor a per elindult. A társadalom számára éppen elégséges erőt demonstráltak: 1956 végétől a sajtó mintegy ötven halálos ítéletről számolt be ötvenhatos ügyekben. Tény azonban, hogy az igazán látványosnak szánt első kirakat- per (az 1957 februárjában nagy nyilvánosságnak szánt Tóth Ilona-per) ha- marosan eltűnt a nyilvánosságból. Az apparátus és az aktíva nem kapta meg a vágyott *autodafét* – pedig Kádár erre 1957 áprilisában a KB előtt mintegy ígéretet tett, amikor arról beszélt, hogy az ellenforradalomért fele- lő "horthystákat" *körmenetben* kell bíróság elé állítani és kivégezni.

A járulékos elemek közül a Nagy Imre-per leginkább a birodalmi jelzés szempontjából tűnik diszfunkcionálisnak. A Szovjetunióban a belső pártküzdelmek lezárása már Sztálin uralma vége felé sem követte teljesen a klasszikus mintát: Molotov háttérbe szorulása 1952-ben nem zárult kirakatperrel. Sztálin után a *tvjordszty* és a *velikodusije* arányai egyértelműen az utóbbi irányba mozdultak. Igaz, nem azonnal: Beriját 1953-ban, Abakumovot a következő évben még klasszikus (bár zárt ajtók mögötti) kirakatperrel akolbólították ki a hatalomból, s egyben távolították el az élők sorából. Ám Malenkov miniszterelnök, Sztálin kijelölt utóda leváltása 1955-ben, majd – a Nagy-perhez legközelebbi analóg esemény – Molotovék eltávolítása 1957-ben szembeötlően *puha* módszerekkel történt. Malenkov 1955-ben a kormány és a pártelnökség tagja maradt. 1957-ben egy vízierőmű igazgatója lett, Molotov pedig ulan-batori nagykövet. Hruscsov már ellenfeleivel egy csónakban, aztán őket kitessékelve is arra törekedett, hogy mellőzze a *végső* leszámolásokat a párton belül. Megérte neki: amikor 1964 októberében ő került sorra, nyugdíjba küldték, s hagyták, hadd foglalkozzon vesszőparipájával, a kukoricatermesztéssel, s diktálja magnóra emlékfoszlányait. A Malin által papírra vetett töredékes szavak a keménység és nagylelkűség dialektikájáról a klasszikus sztálinizmus eljárásaitól való elmozdulást érzékeltették.

Hogy mindennek ellenére miért *fejzték be* mégis a Nagy Imre-per, miért vált mégis az *utolsó* klasszikus sztálinista kirakatperre, azt végső fokon ugyanez magyarázza. Az elmozdulás a zárt hierarchiában mindig a nagyobb autonómiák felé történik. Kádár János már uralma e viszonylag kezdeti szakaszában rendelkezett annyi mozgástérrel, hogy a politikai per funkcionális világát saját maga rendezze be. Láthatólag sem az uralmi rendszert, sem párton belüli helyzetét nem érezte elég szilárdnak, ha Nagy Imrét – saját antitézisét, aki hidat vert a nemzeti forradalomba a kommunisták számára – életben tudja. Nem tartotta tehát kötelezőnek a maga számára a birodalmi mintát. Paradox módon később, amikor még erősebb volt, igen: az ortodox sztálinistákkal való leszámolás során 1961–62-ben mintaszerűen adagolta a keménységet és a nagylelkűséget...

Kádár fontosnak tartotta továbbá, hogy 1956 magyarázata leegyszerűsödjön. 1956 decemberének politikus megfogalmazását legalábbis ki kellett egészítenie, meg kellett pecsételnie a *vérenek* – és ehhez nem volt elegendő

az addigi száznál több *névtelené*. Azt is tudta, hogy erre nem *csak* neki van szüksége. Az uralmi rendszer újjászervezése során a sztálinista másod- és harmadvonalra támaszkodott.

A Nagy Imre-per végső szakaszának hangfelvétele számos döbbenetes és elgondolkodtató adalékot kínál az emlékezésnek és az elemzésnek egyaránt. A vádat többek között képviselő Szalai József helyettes legfőbb ügyész és Vida Ferenc népbíró a szó szoros értelmében *ad hangot* Kádár társadalmi bázisának. Ez a bázis szól ezekről a szalagokról. Az ügyész inkvizítori hangja mintha egy késő középkori kízókamrából süvöltene. Vida kontrollálatlan dühkitörései, ahogyan a jogászi és aktivista szótár száználmas keverékét használva ordítózik a vádlottakkal, sokkal inkább idéznek gumibotot suhogtató államvédelmi tisztet, mint bírót. Ezek az emberek bosszút és vért akartak – mert ebben a kultúrában emelkedtek az elitbe a negyvenes évek végi hatalomátvétel folyamatában. Ezen a nyelven értették meg, ami velük (is) történt 1956-ban.

Ami pedig Kádár Jánost illeti, ez a gondolkodás tőle sem állt távol. Két, talán utolsó, de mindenképp viszonylag távoli megnyilatkozása a perről legalábbis ezt támasztja alá. 1985. szeptember 25-én a következőket mondotta Mihail Gorbacsovnak: *„Amikor elkezdődtek az ellenforradalmi események, sokan nem értették, mi történik. Vajon egy szocialista országban szó szerint le lehet-e rombolni mindent néhány rövid nap alatt? Én mind a mai napig úgy vélem, s kérem, ne értsenek félre, hogy Nagy Imre maga nem akarta az ellenforradalmat, de az események logikája ahhoz vezetett, hogy ő végső soron lehetővé tette az ellenforradalom számára, hogy kibontakozzék, s nemcsak a párt, de a haza árulójává is vált. [...] Körülbelül 280 emberre szabtak ki halálos ítéletet a törvény értelmében. A bíróságok munkájába a párt nem avatkozott be, de amikor a halálos ítéletek száma elérte az ellenforradalmi eseményekben ártatlanul elhunytak számát, arra kértem az elvtársakat, hogy álljanak le.”* (kiemelések: Rainer)

1989. április 12-én pedig, utolsó beszédében a KB előtt – egy pillanatra feltisztuló tudattal – a következőket: *„Mert az a helyzet, most már rájöttem, [19]56. október 28-ától kezdődött az, amikor ruhára, bőrszínre, nem tudom mire rámutatva fegyvertelen embereket pogrom alapján megölték. És azokat előbb ölték meg, mint a Nagy Imrééket.”* (kiemelés: Rainer)

A *talio* valamely cselekménynek hasonló cselekménnyel való megtorlása, viszonzása. Nagy Imre és társai politikai szerepe előbb felelősséggé, majd végsőkéig egyszerűsödve a forradalommal szemben fegyvert fogók élete ellen elkövetett bűnné változott. Az állítólag humanizálódó modernitás nagy utópiája visszajutott Hammurapi kőtábláihoz. Amelyek megfogalmazták a *poena talionis*, mely a bűnös által okozott bajnak a bűnösre alkalmazásában áll, s melyet az az elv fejez ki: szemet szemért, fogat fogért, életet életért.